

Yeganə Qasımova,¹⁵

ŞƏRQŞÜNAS ALİM, MAARİFÇİ VƏ İCTİMAİ XADİM

Azərbaycan alimi Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət elmi yaradıcılığı və ictimai baxışları ilə dünya şərqşünasları arasında ən görkəmli yerlərdən birini tutmuşdur. Onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafında ayrıca xidməti var. Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin öz doğma kökünə və ümumdünya əlaqələrinə arxalanıb, bütövlükdə öyrənmək şərəfi XX yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Firudin bəy Köçərli, Həmid Araslı, Mirzəğa Quluzadə, Məmməd Arif Dadaşzadə və Məhəmmədəli Tərbiyətə nəsib olmuşdur. Bu alimlər ədəbiyyatşünaslığımızın ən yaxşı ənənələrini davam etdirərək Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti barədə fundamental əsərlər yaratmışdır. Zamanında Vahid Dəstgirdi böyük Azərbaycan alimini belə dəyərləndirirdi: “Məhəmmədəli Tərbiyət öz yaradıcılığı ilə klassik elmlə əsrimizin bilikləri arasında keçid nöqtəsi olan möhkəm bir körpü idi”.

Məhəmmədəli Tərbiyət öz həmfikirləri ilə birlikdə Azərbaycan maarifi tarixində yeni təlim-tərbiyə üsulu ilə idarə olunan ilk mədrəsə və kitabxananın əsasını qoymuşdur. Onun Tərbiyət adlandırılması da bununla bağlıdır. Tərbiyət Avropa, Asiya, və Afrikanın bir çox ölkələrində türk, ərəb, fars, fransız və ingilis dillərində nəşr olunan əsərləri, qəzet və jurnalları Təbrizə gətirərək, bu kitabxana vasitəsilə oxuculara çatdırırdı. Kitabxananın bir bölməsi sonralar Tehrandə da açılmışdır. 1907-ci ildə Tehrandə çap olunan “Həblül-mətin” (“Sarsılmaz dayaq”) qəzeti bu haqda yazırdı: “Təbrizdə yerləşən Tərbiyət kitabxanasının qazandığı böyük hörmət və şöhrəti yazmaqdan qələm acizdir”. Bu kitabxana gənc alimə öz fəaliyyətinin daha da genişləndirmək, elmi axtarışlarının nəticələrini çap etmək və yaymaq imkanı vermişdir. 1902-ci ildə Məhəmmədəli Tərbiyət ədəbiyyat və incəsənətdən bəhs edən “Gəncineyi-Fünun” jurnalını Təbrizdə nəşr etdirmiş, görkəmli alim və ziyalıları öz ətrafına toplamışdı. “Gəncineyi-Fünun” 1902-ci ildən başlayaraq bir il ardıcıl nəşr edilmiş, az müddət içərisində Azərbaycan və İranda şöhrətlənmiş bu jurnalı hökumət bağlamışdır.

“Hünər öyrədən”, “Qədim mədəniyyətlər”, “Ana yurdu” “Tərbiyətin təqvimini” Mirzə Məhəmmədəlinin gənclik illərində yazdığı, bizə bəlli olan əsərlərindəndir.

Səttərhan hərəkatı ilə Tərbiyətin həyat və yaradıcılığının yeni dövrü başlanır. Məhəmmədəli Tərbiyətin 1905-1912-ci illərdəki fəaliyyəti və yaradıcılığı bu illərdə Azərbaycan və İranda, eləcə də, İstanbul, Tiflis, Qahirə və Berlində ictimai-ədəbi fəaliyyətdə olan bir çox Azərbaycan ziyalılarının fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Ədibin bu dövr yaradıcılığında publisistika və jurnalistik fəaliyyəti başlıca yer tutmuşdur. Təbrizdə çap olunan demokratik mətbuatın səhifələrində çıxış etməklə yanaşı, o, 1908 -ci ildə “İttihad” (“Birlik”) qəzetinin redaktoru işləmişdir.

Məhəmmədəli Tərbiyət Qafqazda ikən ölkənin mədəni ocaqları və bir sıra alimləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Bu illərdən qabaq da Tərbiyət bir çox Qafqaz alimləri ilə yaxından dostluq edirdi. O, Azərbaycan jurnalisti Məhəmmədəğa Şaxtaxlı ilə 1905-ci ildəki görüşünü xatırlayaraq yazır: 1905-ci ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru Məhəmmədəğa Şaxtaxtinski ilə görüşdüm. O, əlifbanı dəyişdirmək üçün yeni bir layihə hazırlayırdı”.

Birinci dünya müharibəsinin sonunadək Məhəmmədəli Tərbiyət Türkiyədə-İstanbulda yaşamışdır. Bu illərdə dəfələrlə Misir və Avropanın bir çox paytaxtlarına səfər edən Tərbiyət Azərbaycan, türk, ərəb və fars ədəbiyyatına aid bir çox qaynaqları üzə çıxarmışdır. Bu illərdə alim Avropa və Asiya kitabxanalarından əxz etdiyi tədqiqatının nəticələrini sonralar “Tərbiyətin qeydləri” adlandırılan dəftərlərdə qələmə almışdır. Azərbaycan, türk, ərəb və İran ədəbiyyatını öyrənən alimlərdən bir çoxu onun dəftərlərindən geniş istifadə etmişlər. “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində müəllif dönə-dönə bu qeydlərə istinad etmişdir. Xiyabani hərəkatı ədəbiyyat və incəsənətin inkişafına da çox güclü təsir etdi. Azərbaycandan kənarında yaşayan ziyalıların yaradıcılığını milli azadlıq hərəkatı öz təsiri altına almışdır. Bu şanlı mübarizədə iştirak edə bilməyən Məhəmmədəli Tərbiyət o zaman Berlində idi. Tərbiyət bu məmləkətinin mədəniyyət ocaqları və alimləri ilə yaxından tanış olmuş, Berlində keçirilən elmi yığıncaqlarda alman dilində məruzələrlə çıxış etmişdir. Ədib “Danışməndani-Azərbaycan”da belə yığıncaqların birində Zərdüştün həyatından danışdığını və Zərdüştə bağlı tədqiqatını ayrıca bir kitab kimi çap etdirmək istədiyini bildirmişdir.

Məhəmmədəli Tərbiyət 1921-1925-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın maarif rəisi təyin olunur. 1922-ci ildən başlayaraq “Gəncineyi-maarif” jurnalını Təbrizdə nəşr etdirir. Ayda bir nömrəsi çıxan məcmuədə ədəbiyyat və incəsənət məsələləri başlıca yer tuturdu. Məhəmmədəli Tərbiyət “Xaqani Şirvani”, “Saib Təbrizi” və başqa məqalələrini bu məcmuədə çap etdirmişdir.

Maarif idarəsinin rəisi işlədiyi zaman Məhəmmədəli Tərbiyət Azərbaycanın tarixi-mədəni abidələrini qorumaq üçün tədbirlər görərək, onlardan bir çoxunu təmir etdirir. O, az müddət içərisində qəsəbə və şəhərlərdə onlarla ibtidai və orta məktəbin açılmasına nail olmuşdur. İlk dəfə Azərbaycan qızları üçün ayrıca ibtidai və orta məktəb açmışdır.

Firdovsinin 100 illik yubileyi mərasimində iştirak edən Məhəmmədəli Tərbiyət Bakı kitabxanalarında saxlanılan əlyazmaları nəzərdən keçirmiş, Azərbaycan alimləri ilə görüşlərində “Danışməndani-Azərbaycan”ın üzərində necə işləməsindən danışmış, yaradıcılıq planını şərh etmişdir. Bakıda qocaman alimə Firudin bəy Köçərli, Salman Mümtaz və başqalarının əsərləri hədiyyə verilmişdir.

Məhəmmədəli Tərbiyət “Musiqişünaslar”, “İrannın tarixi coğrafiyası”, “Məsnəvi və məsnəvi söyləyənlər” və “Novruznamə” kimi dəyərli kitabların müəllifidir. O, “Musiqişünaslar” əsərində VII yüzilliklərdən əvvəl və sonra Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə yaşamış musiqişünas və xanəndələrin həyat və yaradıcılığından danışır. Əsərdə klassik şərq musiqisi və bu haqda keçmişlərdə yazılmış kitablar barəsində geniş məlumat verilmişdir. “Məsnəvi və məsnəvi söyləyənlər” kitabında Azərbaycan, Türkiyə, İran, Hindistan, Pakistan, İraq və başqa ölkələrdə yaşayaraq,

məsnəvi yazan şairlərin poemalarından, bu əsərlərin məzmun və formasına aid bir çox məsələlərdən geniş danışılır. O, "Novruznamə" risaləsində novruz bayramı, bu bayramla bağlı olan adət və ənənələrin üzərində geniş dayanmışdır.

Məhəmmədəli Tərbiyətin böyük xidmətlərindən biri də Firudin bəy Köçərlidən sonra Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi tarixində yaranan boşluğu doldura bilməsidir. Bu baxımdan "Danışməndani-Azərbaycan" kitabı Azərbaycanın şair, yazıçı, filosof, təzkiyəçi, ədəbiyyatşünas, rəssam, mühəndis, səyyah, jurnalist, dilçi və maarifçiləri haqqında yazılmış ensiklopediyadır. 1935-ci ildə Tehranda çap olunan "Danışməndani-Azərbaycan"ın birinci cildi 414 səhifədir. Əsərdə Zərdüş, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Xacə Əbülqadir Marağayi, Saib Təbrizi, Sadiqbəy Sadiqi, Təsir Təbrizi və Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və yaradıcılığı daha dərinlən öyrənilmişdir. Məhəmməd Naxçıvaninin "Şəfəq" jurnalında yazdığına görə "Danışməndani-Azərbaycan"ın ikinci cildinin əlyazmasını müəllifin ailəsi saxlayır. Bu əsər dil və üslub baxımından da seçilir. Professor Səid Nəfisnin rəhbərliyi ilə tərtib olunan "Fars nəsrinin şah əsəri" kitabında Məhəmmədəli Tərbiyətin bu əsərindən nümunələr gətirilərək, "Danışməndani-Azərbaycan" fars dilində yazılan gözəl əsərlərin sırasına salınmışdır. Hakim şovinst dairələr bu kitabı Azərbaycanın İrandan ayrılmasına fikir baxımından zəmin hazırlayan zərərli bir əsər kimi qiymətləndirərək, müəllifə qarşı hücumə keçmişlər. Mehdi Müctəhidinin "Məşrutə dövründə Azərbaycan şəxsiyyətləri" kitabında deyilir ki, bu əsərin Azərbaycanda getdikcə daha çox inkişaf edən yurdsevərlik və milli intibah ideyalarının yayılmasın da böyük təsiri olmuşdur.

Məhəmmədəli Tərbiyətin ədəbi görüşləri, elmi yaradıcılığı daha çox Azərbaycan, Yaxın Şərqlə və Orta Asiya xalqlarının ədəbi ənənələri əsasında yaranmışdır. Yarım əsrdən çox sürən inadlı mütləli və axtarışlar, elmi məqsəd daşıyan səyahətlər, bir çox xalqların mədəniyyət və elmi uğurları ilə tanışlıq, bir neçə dili dərinlən bilməsi, bütün bunlar, ədəbin türk, ərəb və fars dillərində danışan xalqların ədəbiyyat və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmasına, bu sahədə bir ustad kimi yetişməsinə səbəb olmuşdu. O, Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığını da dərinlən bilmişdir.

Yaradıcılığında yurdsevərlik, humanizm, xəlqilik, ədalətsevərlik, maarifçilik ideyaları, həyata tənqidi münasibəti, ictimai-mədəni həyatda baş verən yenilikləri öyrənib yaymaq meylləri Məhəmmədəli Tərbiyətin Azərbaycan ədəbləri içərisində Mirzə Fətəli Axundzadə və Cəlil Məmmədquluzadə ilə daha çox yaxınlaşdırır.

Məhəmmədəli Tərbiyətin Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığına bağlılığı, ədəbi irsinə münasibəti "Mirzə Fətəli Axundzadə" başlıqlı ədəbi-tənqidi oçerkində öz əksini tapmışdır.

Əsərdən bir daha aydın olur ki, müəllif Axundzadənin ədəbi irsini dərinlən öyrənmiş, eləcə də, böyük yazıçının maarifçi ideyalarını araşdıran alimlərin yaradıcılığını tədqiq və təbliğ etmişdir. Tərbiyətin "Mirzə Fətəli Axundzadə" oçerki Axundovun həyat və yaradıcılığı, onun ədəbi məktəbi və irsinin təsirindən yazılan geniş tutumlu monoqrafiyanın tezisləridir. Yazıçının yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni dövrün başladığını göstərən müəllif yazmışdır: "Özünün bacarıq və istedadını müsəlman xalqlarının ictimai həyat və yaşayış tərzinin elmi şəkildə öyrənilməsinə sərf və həsr etdi. Öz elmi fəaliyyətinin istiqamətini bu xalqların geri qalmasının səbəblərini təhqiq və izah etməyə doğru yönəltdi. O, bu sahədə yorulmadan çalışaraq, səy edirdi ki, elə vasitə və yollar axtarıb tapsın ki, nəticədə Avropa millətlərinin əldə etdiyi mədəni nailiyyətlər Şərqlə köçürülsün, şərqlə xalqları içərisində yayılsın və bu xalqların tərəqqi və inkişafına səbəb olsun. Bu ideya və məqsəd onun bütün əsərlərində təbliğ olunan fikirlərin ruhunu təşkil etmiş və bütün fəaliyyəti bu cəhətə doğru yönəldilmişdir. Bu əsərlərin hansı müsəlman xalqlarının ictimai əxlaqi, ədəbi, rüsumati-mədəni, qəvaninin-siyasi və idarəsinin tənqid və intiqadına həsr olunmuşdur".

Məhəmmədəli Tərbiyətin "Mirzə Fətəli Axundzadə" haqqında düşüncələri ədəbin özünün dünyagörüşünə, elm, təlim-tərbiyə və mədəni islahat sahəsindəki baxışlarına da aid edilməlidir. Beləliklə, Məhəmmədəli Tərbiyətin elmi tədqiqatında Mirzə Fətəli Axundzadə ədəbi məktəbinin ardıcıl və orijinal davamçılarından biridir. Sanki o, Mirzə Fətəli Axundovun mədəni islahat ilə bağlı düşüncələrini yeni şərait və əsrin istəklərinə uyğun olaraq özünə fəaliyyət planı seçmiş və ictimai-mədəni fəaliyyəti ilə ədəbin "Aldanmış kəvakib" povestində irəli sürülən mədəni islahat tədbirlərini həyata keçirməyə çalışmışdır.

Tərbiyətin orta əsr ədəbiyyatı tarixinə, poetika və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına ümumi bir axın kimi baxmamışdır. O, orta əsrlərdə yaşamış bir çox şair və alimlərin dünyagörüşünün hansı fəlsəfi axın əsasında təşəkkül tapmasını, hansı fəlsəfi məktəbin ideyalarından təsirləndiyini, görkəmli sənətkarların yaradıcılığının, düşüncə və baxışlarının ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin dünyagörüşündə nə kimi izlər buraxdığını da göstərmişdir. Məhəmmədəli Tərbiyətin "Bəhmənyar", "Şeyx Mahmud Şəbüstəri", "Mirzə Fətəli Axundzadə" adlı oçerkləri, mətbuat tarixinə aid elmi əsəri buna nümunədir.

O, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini öyrənmək işinə bütün ömrünü verdiyi kimi, başqa xalqların mədəniyyət və ədəbiyyatına da səmimi münasibət bəsləmişdir. Türk, ərəb və fars ədəblərinin, Avropa alimlərinin elmi uğurlarını da öz yaradıcılığı ilə yaymışdır. Təsədüfi deyil ki, öz elmi və ictimai baxışlarının məhdudluğu ucundan Məhəmmədəli Tərbiyətin "azərbaycançılıq təssübü" çəkməkdə taqsırlandıranlar və onun doğru mülahizələrini şübhə altına almağa çalışanlar da olmuşdur. O, bir sıra şovinst fars alimlərinə qarşı çıxaraq İran dövləti tərkibində ayrı-ayrı xalqların yaşadığını, bu xalqların özlərinə məxsus ədəbiyyatı və mədəniyyəti olduğunu, bu irsi dərinlən öyrənməyin vacibliyi məsələsini irəli sürür.

Alim tədqiqatında Yaxın və Orta Şərqlə xalqlarının arasında mövcud olan mədəni-ədəbi əlaqələri öyrənməyə ayrıca yer vermişdir. Başqalarının ədəbi-mədəni uğurlarını görməmək, ədəbi əlaqə və təsir məsələlərini öyrənərkən nihilizmə və məhdudluğa qapılma və s. onun elmi araşdırmalarına yol tapa bilməmişdir.

Məhəmmədəli Tərbiyətin özündən əvvəlki elmi axtarışların nəticəsinə tənqidi münasibət bəsləmişdir. Hər hansı sənətkarla bağlı bir fikir irəli sürmüş alim təzkiyəçilərin düşüncələrini saf-çürük edərək, onların ən yaxşılarından istifadə etmişdir. Ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq yolunu aydınlaşdıraraq, elm və sənət aləminə gətirdikləri yenilikləri üzə

çıxarmağa çalışmışdır. Orta əsr ədəbiyyatında baş verən yenilikləri öyrənərək ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsinin orta əsrlərdəki inkişafı ilə bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

Məhəmmədəli Tərbiyət Azərbaycan şeirinin əruz və heca vəznində yazan sənətkarlara eyni yanaşmış, üslubi məsələlərində sərbəstliyi bəyənmişdir. Ədib klassik şeirin janrlarının yaranma və inkişaf tarixinə dair böyük tədqiqat işi aparmış və elmi nəticələrə gəlmişdir. "Məsnəvi və məsnəvi yazarlar" əsəri bu cəhətdən çox maraqlıdır. Onun klassik Şərq musiqisinin tarixi və nəzəri məsələlərinə dair tədqiqatı vardır. Tərbiyətin klassik musiqi tarixi və nəzəriyyəsinə bəhs edən "Musiqi və musiqişünaslar" əsəri kimi dərin məzmunlu bir kitab Azərbaycan, Türkiyə və İranda indiyədək yazılmamışdır. Məhəmmədəli Tərbiyətin elmi yaradıcılığı Azərbaycan mədəniyyəti tarixini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə bir tədqiqat orta əsr Azərbaycan mədəniyyəti haqqında daha dərin elmi fikirlər irəli sürmək üçün alimlərə geniş imkan yaradır. Gənc nəsli klassik irslə tanış etmək, yazıçı və incəsənət xadimlərində milli ədəbiyyata və qabaqcıl milli-mədəni ənənələrə bağlılığı möhkəmləndirmək işində Məhəmmədəli Tərbiyətin xidməti əvəzsizdir.

Ədəbiyyat

1. Məhəmmədəli Tərbiyət "Danışməndani-Azərbaycan", Bakı, 1987.

2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX cild, Bakı, 1986.

3. V. Musalı. "Azərbaycan təzkiyəçilik tarixi", Bakı, 2012.

4. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerkləri (1828-1917). Bakı, 1985.

5. C. Xəndan. Uğur yolu. Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat, mətbuat, maarif və mədəniyyət. Azərbaycan ədəbiyyatında Cənub mövzusu. Bakı, 1987.

Açar sözlər: *Şərqşünas, maarifçi, əlyazma, ədəbiyyatşünas.*

Key words: *Orientalist, enlightener, manuscript, literary critic.*

Xülasə

Şərqşünas alim, maarifçi və ictimai xadim

Məqalə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçılarından biri olan M. Tərbiyətin elmi yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Alim eyni zamanda maarifçilik fəaliyyəti ilə tanınmışdır. O, Cənubi Azərbaycanda yeni təlim üsulu ilə idarə olunan ilk mədrəsə və Təbrizdə açılan ilk kitabxananın əsasını qoymuşdur. Tərbiyət publisistika ilə də məşğul olmuşdur. Belə ki, ədəbiyyat və incəsənətdən bəhs edən "Gəncineyi-Finun" jurnalını nəşr etdirmişdir. Alim bir çox Azərbaycan ziyalıları ilə yaxın dostluq əlaqələri saxlamışdır. Firdovsinin 100 illik yubileyi tədbirində iştirak edən Tərbiyət Bakı katabxanalarında saxlanılan nadir əlyazmalar ilə tanış olmuşdur. Məqalədə alimin "Danışməndani-Azərbaycan" əsəri üzərində bir qədər geniş dayanılmışdır. Müəllifin "Mirzə Fətəli Axundzadə" adlı öçerki şərh olunmuşdur. Alimin ədəbiyyatşünaslıq və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair mülahizələri təhlil olunmuşdur.

Summary

Oriental scholar, educator, and public figure

The article is devoted to the scientific work of M. Tarbiyat, one of the researchers of the 19th century of Azerbaijani literature. The scientist is also known his educational activity. He established the first school in Southern Azerbaijan and the first library in Tabriz. Tarbiyat was also engaged in publicity. He has published the magazine "Ganjineyi-Finun", which speaks about literature and art. The scientist has maintained close friendship relations with many Azerbaijani intellectuals. When participating in the Firdovsi's 100th jubilee event, Tarbiyat got acquainted with rare manuscripts kept in Baku libraries. The article was widely talked about "Danismandani-Azerbaijan". The author's essay entitled "Mirza Fatali Akhundzadeh" was commented. His discretions on the theory of literature and literary criticism were analyzed.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova